

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Medievisztika Program

Szegvári Zoltán

The Image of the Latins in Late Byzantine Epistolography

A doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezetők: Dr. Habil. Olajos Terézia (SZTE; 2018 †) – Dr. Habil.
Almási Tibor (SZTE); külső konzulens: Dr. Mag. Doz. Andreas
Rhoby (ÖAW)

Szeged

2020

1.) Az értekezés témája, a kutatás állása

Értekezésemben a latinok, vagyis nyugatiak reprezentációját vizsgálom a késő bizánci episztolográfia válogatott alkotásaiban, mintegy 150 levélben. Két fő tematikus egységben kerülnek tárgyalásra a latinok bemutatása kapcsán az elemzett művekben megjelenő témák.

Konstantinápoly 1204-es eleste és jelentős, korábban bizánci területek latin kézre kerülése súlyos traumát jelentettek a bizánci társadalomnak, s ezek nyomán Bizánc és a Nyugat viszonya alapvetően alakult át. Az 1054 óta fennálló katolikus-orthodox szkizma dacára addig átjárható felekezeti határok rövid idő alatt megmerevedtek és az orthodox egyházban fokozatosan domináns állásponttá vált a katolikusok eretnekeként való megbélyegzése. A bizánci utódállamok előbb védekező, majd visszahódító harcai, valamint a nyugati keresztény világ – a Latin Császárság kudarcai dacára – nyomasztó katonai és gazdasági fölénye szintén kedveztek a latinellenes nézetek megerősödésének a 13. századi bizánci társadalomban.

Ezek az előítéletek mind vallási és világi, mind erkölcsi és kulturális téren éreztették a hatásukat, a birodalom újbóli felemelkedésének reménye mellett az orthodox vallásban és Bizáncnak az ókori Hellászig visszanyúló kultúrájában felfedezni vélt fölényben keresve kompenzációt a politikai és gazdasági hanyatlásért. Ezek a folyamatok csak erősödtek a katolikus egyházzal császári nyomásra létrejött lyoni unót (1274–1282) kudarca és a birodalomnak a 13. század végétől felgyorsuló hanyatlása folytán.

Ugyanakkor a 14. század derekától ismét egyre határozottabban jelentkezett az egyházuniós gondolat, amely összekapcsolta a szkizma megoldását az oszmán fenyegetéssel szembeni nyugati segítség reményével. Ezzel párhuzamosan a 13. század alkonyától kezdve erősödött a latinok kultúrája iránti bizánci érdeklődés is, beleértve ebbe mind az ókori Róma latin nyelvű kultúráját, mind a középkori nyugati művelődést. Ez a két, egymással erősen összefonódó irányzat ugyan kisebbségi álláspontokat képviselt a bizánci szellemi életben, de hatásuk mind kulturális, mind politikai téren jelentősnek bizonyult.

A latinok reprezentációját a bizánci kultúrában, beleértve annak kései korszakát számos tudományos munka vizsgálta az utóbbi évtizedek folyamán. Ezek vizsgálták a korszak historiográfiai forrásait,¹ a latinok vélt vallási tévedéseinek bizánci gyűjteményeit,² hagiográfiai

¹ PAGE, Gill: *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*. Cambridge, UK; New York, Cambridge University Press, 2008

² KOLBABA, Tia M. *The Byzantine Lists: Errors of the Latins*. Illinois Medieval Studies. Urbana: University of Illinois Press, 2000

műveket³ és etnográfiai leírásokat⁴ is. Ugyanakkor a bizánci episztolográfia forrásait csak igen szerény mértékben vonták még be ezekbe a vizsgálatokba, nem függetlenül attól a magától a közelmúltig tartó sztereotípiától, amely a műfajt úgy ítélte meg, hogy az bővelkedik a szóvirágokban, ám kevés információval szolgál a történettudomány számára.

2.) Az értekezés struktúrája és módszertana

Disszertációm az alábbiak szerint épül fel. Az előszót követően röviden bemutatom az elemzésbe bevont forrásokat, majd ismertetem a kutatás módszertanát, Ezt követi az első nagy tematikus egység, amely a forrásokban a latinokkal kapcsolatban megjelenő, nem vallási jellegű témákat mutatja be. Ennek első fejezete a latinok és bizánciak közötti erőszakos konfliktusok ábrázolását tárgyalja. A második fejezet a latinok és bizánciak közötti közeli, személyes kapcsolatok problémájára tér ki, míg a harmadik a latinok erkölcsiségével kapcsolatos pozitív és negatív észrevételeket vizsgálja. A negyedik fejezet a latin kultúra színvonalának reprezentációját, a latinok és a bizánci kultúra kapcsolatát és a bizánciak latin kultúrával való kapcsolatát tárgyalja, míg az ötödik fejezet a latin anyagi kultúra bemutatását elemzi.

Ezt követi a második nagy tematikus egység, amelyben a vallási vonatkozású témák kerülnek elemzésre. Az e tematikus egységet nyitó hatodik fejezet az azymes, vagyis a katolikus Eucharistiához használt kovásztalan kenyér problémájának reprezentációjával foglalkozik, míg a hetedik fejezet a Filioque tanának, vagyis a Szentlelket az Atyától és a Fiútól is származtató katolikus dogmának a levelekben való megjelenését elemzi. A nyolcadik fejezet a levelekben alkalmi előfordulásúnak mondható vallási kérdésekkel foglalkozik, amelyek közé tartozik például a vallási újítás (καινοτομία) vádja vagy a pápai primátus kérdése. A kilencedik fejezet a latinok és bizánciak közötti vallási téren felfedezni vélt közös pontok leveleken belüli reprezentációjával foglalkozik, míg a tizedik fejezet összegzi a disszertáció eredményeit. Emellett minden tematikus fejezetet saját, külön összegző rész zár le.

Módszertani szempontból a disszertáció, a forrásszövegek *close reading*-je, vagyis azokat a szöveg kontextusában értelmező analízise mellett két módszertani megközelítést alkalmaz. Ezek egyike a Fredrik Barth és Thomas Hylland Eriksen által az etnicitás vizsgálatára kidolgozott kulturális antropológiai metodológia. Ez a megközelítés az

³ HINTERBERGER, Martin: A Neglected Tool of Orthodox Propaganda? The Image of the Latins in Byzantine Hagiography. In HINTERBERGER, Martin – SCHABEL, Chris (Ed.): *Greeks, Latins and Intellectual History 1204-1500*. Leuven – Paris – Walpole, MA, Peeters, 2011, pp. 129-149

⁴ KALDELLIS, Anthony. *Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature. Empire and After*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013

eticitást olyan csoportidentitást határozza meg, amelynek alapjai a csoport létezésébe és az egyén csoporthoz tartozásába vetett szubjektív hit. A csoport meghatározására és kivételességének igazolására a magukat tagjainak tartók jellemzően jól megfigyelhető kulturális jellemzőket (nyelv, vallási rítusok, anyagi kultúra, stb.) alkalmaznak.

Ám az etnikai közösség létezésének legfontosabb elemei nem a definiálására használt kulturális jellemzők, hanem a különbségek, amelyeket annak tagjai más etnikai közösségek és a sajátjuk között feltételeznek, s az ezek alapján konstruált etnikai határvonal. Értekezésemben a vizsgálat egyik fontos szempontja, hogy az egyes forrásrészletek milyen különbségeket, illetve hasonlóságokat fogalmazzanak meg a bizánciak és a latinok között, és ezek alapján húzható-e határvonal a két csoport között, s ha igen, az milyen természetű.

A másik módszertani alappillér a bizánci episztolográfia irodalomtudományi megközelítése. Ennek alapján a műfaj esetében nem szabad figyelmen kívül hagyni annak reprezentatív és performatív jellegét, vagyis azt, hogy a szerzők jellemzően a címzettnél tágabb olvasói közönséggel számoltak, valamilyen képet kívánva közvetíteni magukról, műveiket pedig gyakran közönség előtt elő is adták, hogy valamilyen hatást váltsanak ki annak tagjaiból. A reprezentatív jelleg bizonyítja az a körülmény is, hogy a fennmaradt bizánci levelek jellemzően corpusokban maradtak ránk, amelyeket vagy az egyes szerzőkhöz közel álló személyek szerkesztettek egybe nem sokkal annak elhunytá után, vagy pedig még ők maguk tették ezt meg életükben.

3.) Az értekezés újdonsága és eredményei

A disszertáció egyik újdonságát tehát a kijelölt forrásbázis ilyen szempontú vizsgálata jelenti, mivel a bizánci episztolográfia ezen corpusait (33 szerző levélgyűjteményeiről van szó) még nem vizsgálták a latinok reprezentációjának forrásaiként. Emellett a módszertani megközelítés is újszerű a bizánci episztolográfia tanulmányozásában, mivel a bizantinológiában az etnicitás Barth és Hylland–Eriksen-féle megközelítésének beható alkalmazására eddig egyetlen példa Gill Page késő bizánci történetírói műveken végzett vizsgálata.⁵

A disszertáció, a fentiekől korántsem függetlenül, új eredményekkel is szolgál. A második fejezet fontos tanulsága, hogy a latinok és bizánciak közötti erőszakos konfliktusnak a levelekben két alaptípusa jelenik meg, a fegyveres összetűzés és a bizánciak feletti erőszakos

⁵ PAGE, Gill: *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*. Cambridge, UK; New York, Cambridge University Press, 2008

latin zsarnokság képze. A latin uralom zsarnoki természetét a vizsgált szerzők lényegében magától értetődőnek mutatják be, változatos negatív következményei pedig az ártatlan alattvalók üldözésétől a leigázott bizánci lakosság reményvesztett állapotáig terjednek a forrásokban.

Továbbá, a bizánciak és latinok közötti fegyveres összecsapások bemutatáskor szinte mindig a bizánciak jelennek meg az erkölcsi fölény birtokosaiként, a konfliktus mögötti motivációik rendre megalapozottakként és erkölcsi értelemben helyesekként tűnnek fel, míg a latinokéi megalapozatlanokként és erkölcsi értelemben helytelenekként. Az egyetlen kivétel a León Sgouros bizánci tartományúr és a latinok közötti harcok bemutatása Michaél Choniátés metropolita levelezésében, ahol a latinok a kisebb rosszként tűnnek fel, de ez leginkább a szerző Sgourosszal szembeni súlyos személyes konfliktusának tulajdonítható.

Ezen túlmenően megfigyelhető egy tendencia, amely a bizánciakat az áldozatokként, míg a latinokat az agresszorokként kívánja bemutatni a közönség előtt. Legtöbb esetben a latinok tűnnek fel a konfliktus kezdeményezőiként, míg a bizánciak a védekező félként, ami a latin motivációk elítélő bemutatásával párosulva minden ilyen esetben a nyugatiakra hárítja az események fegyveres összecsapásig fajulása miatti erkölcsi felelősséget. Amennyiben mégis a bizánci fél kezdeményez, annak erkölcsi jogossága különösen hangsúlyos, s kivétel nélkül a latin fél által bizánciak ellen elkövetett bűnökre vezethető vissza, ami szintén a bizánci áldozat – latin agresszor dichotómiát hangsúlyozza.

A harmadik fejezetben vizsgált közeli kapcsolatok vegyesebb képet mutatnak. Egyfelől a negatív ábrázolások dominálnak, így például a Daimonioannés-család kollaborációja a helyi latin elittel az egybeeső önös érdekek és egyformán alacsony erkölcsök kölcsönhatásaként tűnik fel, míg Maximos Planoudés velencei békéltető követsége kapcsán meghatározó élményekként a személyes megaláztatás és a durva megfélemlítés bukkannak fel. Másfelől, egy görögül is tudó és Bizánccal rokonszenvező fiatal genovai segítő Manuél Kalekás tollán szinte bizánci honfitársként tűnik fel, míg II. Manuél császár hangsúlyozza a udvarába járuló latin kérelmezőkkel szembeni közvetlen, segítőkész bánásmódot, magától értetődőnek tekintve, hogy a jószándékú kérelmezőket így kell kezelni. Mindebből a latinok és bizánciak csoportjai közti közeli kapcsolatok széles spektruma rajzolódik ki, negatív és pozitív interakciókat egyaránt bemutatva.

A negyedik fejezetben vizsgált, a nyugatiak erkölcsével kapcsolatos észrevételek szintén sajátos összképet mutatnak. A bemutatott témák felettébb változatosak, az őslakosság tulajdonjogai és anyagi jóléte iránt tanúsított tisztelet kérdésétől a latinoknak tulajdonított arrogancián és a nemi erkölcsökön át a nyugatiak megbízhatóságának problémájáig terjednek.

Az ilyesfajta kérdések érthető módon merülnek fel egy olyan társadalomban, amelynek egy része egy másik etnikai csoport uralma alá kerül, míg fennmaradó része ezzel összefüggően nagymértékű hatalomvesztést él át, s közös tapasztalatuk, hogy egyre kevésbé képesek egyenrangú félként fellépni a helyzetért az említett eltérő etnikai közösséggel szemben.

A frusztráció, a harag, a gyanakvás és a félelem logikusan jelentkeznek ilyen helyzetekben, kiváltképpen azokban az esetekben, amikor a nem domináns helyzetű közösség rendszeresen szerez általa negatívnak ítélt tapasztalatokat a domináns közösséggel szemben. Az ezekre visszavezethető, a nem domináns közösség által létrehozott források által közölt, a domináns csoport erkölcsi fogatkozásairól szóló, egyoldalú és túlzónak ható beszámolókat tükrözhetik úgy elbeszélők őszinte meggyőződését, mint tudatos kísérleteket az előnytelennek érzékelt erőegyensúly morális fölénytudattal történő ellensúlyozására, ahogy próbálkozásokat is status quo-val szembeni fellépés katalizálására. A források túlnyomórészt negatív reprezentációi a latinok erkölcsiséget illetően jól magyarázhatóak az imént felvázolt modell alapján, akárcsak az illetén vonatkozású részleteikben megnyilvánuló, gyakorta érzelemmel telített, indulatosan elítélő hangvételük.

Az ötödik fejezet a kultúrával kapcsolatos adalékok sokoldalú területét elemzi, s bár a vizsgált levelek némelyike még Bizánc római kulturális öröksége kapcsán használja a latin megjelölést, túlnyomó részük a viszonylag kortárs nyugati keresztény kultúrára alkalmazza a terminust, igen eltérő, a csodálattal a megvetésig terjedő skálán mozogva annak értékelése terén. Feltűnő emellett, hogy az anyagi kultúrára tett utalások csak mellékesen jelennek meg a forrásokban, a kultúra nem kézzelfogható, elvont elemeivel kapcsolatos észrevételek dominálnak bennük. Mindemellett a nyugati kultúrával kapcsolatos megnyilvánulások jellemzően vagy határozottan elítélő, vagy határozottan elismerő értékítéleteket fogalmaznak meg. Ezek a nézetek legtöbbször jól illeszkednek a szerző latinokkal kapcsolatos általános felfogásába, vagyis a nyugatiakkal szemben ellenséges alkotók általában negatív képet festenek a kultúrájukról, míg a velük rokonszenvező szerzők pozitívat.

A hatodik fejezetben tárgyalt, a vizsgált levelekben alkalmi jelleggel megjelenő vallási kérdések kapcsán meglepő változatossággal szembesül az olvasó. Az ide sorolt észrevételek köre felöleli a vallási újítás vádját éppúgy, mint az unió anyagi érdekekre való visszavezetését, vagy a katolikus vallási szokások egészének Babilonnal történő azonosítását. Egyúttal megfigyelhető a negatív értékítéletek határozott dominanciája ezen témák kapcsán. Ennek magyarázata nem egyértelmű, ám nagyon is lehetséges, hogy a latinellenes szerzők lelkesebben foglalkoztak az orthodoxia és a katolicizmus vélt eltéréseivel leveleikben, mint a latinbarátok, s innen ered a témák szélesebb spektruma előbbieik körében.

A hetedik, a latinok *azymes*-használatának kérdését tárgyaló forrásrészleteket elemző fejezet egyik érdekes tanulsága, hogy mind az öt ezt a témát érintő levél egyetlen szerző, Démétrios Chomaténos ochridai metropolita corpusából maradt ránk. A források csekély száma és egyazon szerzőre való visszavezethetőségük behatárolja a levonható következtetések körét, amelyek közül fontos hangsúlyozni a mindezek alapján a kérdésnek szentelt korlátozott figyelmet a bizánci episztolográfia műfajában. Chomaténos vonatkozó leveleiben igen eltérő nézeteket fogalmaz meg, ami valószínűleg nem nézetei időbeni változására, hanem üzenetének a közönséghez és a helyzethez történő igazítását tükrözik. Amennyiben ez a következtetés helyes, a metropolita szóban forgó levelei látványos példáival szolgálnak teológiai kérdések és aktuálpolitika összefonódásának a középkori keresztény világban, ahogy a bizánci episztolográfia reprezentatív jellegét is szemléltetik.

A nyolcadik fejezet elemzi a *Filioque*-val a késő bizánci kor orthodox-katolikus teológiai konfliktusainak legfontosabb vitapontját érintő megnyilvánulásokat a vizsgált levelekben. A forrásokban három alapvető attitűd bukkan fel ezzel a katolikus dogmával kapcsolatban. Ezek abszolút többségét a tannal szemben nyíltan ellenséges reprezentációk teszik ki, jól tükrözve, a *Filioque* jelentőségét a felekezeti konfliktusban. A Szentlélek származására vonatkozó katolikus tanítással szembeni elutasítás elterjedtségét tekintve válik érthetővé a második tetten érhető attitűd, a nézetkülönbség letagadása a latinokkal szemben nyitottabb szerzők részéről, jólehet ez a megközelítés aligha számíthatott sikerre egyszerre képzett és latinellenes teológusokkal, így például Geórgios Palamasszal szemben. Harmadszor, a *Filioque* jelentését nem tagadó és azt támogató megnyilvánulásokra is találni példát a tanulmányozott forrásokban.

A kilencedik, utolsó tematikus fejezet tárgya az orthodoxiát és katolicizmust összekötő pontok megjelenése a levelekben. Ezek három nagyobb csoportba sorolhatóak, amelyek a katolicizmussal szembeni tolerancia méltatásai, nyílt rokonszenv a római katolicizmussal szemben és a két felekezet közötti szolidaritás reménye, különös tekintettel az oszmán fenyegetés elleni latin segítség reményére. Megfigyelhető, hogy az ebbe fejezetbe sorolt forrásrészletek túlnyomórészt erősen latinbarát nézeteket fogalmaznak meg, ami logikus fejleménynek tűnik annak tükrében, hogy mindhárom említett téma a latinbarát irodalom bevett nézetei közé tartozott. Ám e nézetek cáfolatát a latinellenes tábor fontos feladatnak ítélte, így a velük szembeni kritika hiánya a levelekben meglepő eredmény.

Mindezek alapján az értekezés végkövetkeztetései négy pontban összegezhetőek. Először is, a latinokra vonatkozó általánosító nézetek széles köre jelenik meg a vizsgált levelekben. Ezek a nézetek változatos kategóriákba rendezhetőek, a hétköznapi erkölctől a fegyveres konfliktusok köréig. Másodsor, a levelekben feltűnő témák erős átfedést mutatnak a latinokkal

kapcsolatban a bizánci diskurzusokban általában tárgyalt nézetekkel. Határozott többségben vannak azok a vallási és szekuláris kérdések, amelyek a latinok és bizánciak közötti különbségtétel kulcselemei voltak a korszakban, így például a Szentlélek származásáról vallott nézetek vagy a civilizációs szintben felfedezni vélt különbségek.

A harmadik eredmény a szerzőknek az általuk bemutatott témákkal szembeni attitűdjeire vonatkozik. A forrásokban megjelenő értékítéletek köre a mereven elítélőtől a lelkes méltatásig terjed, s mind a negatív, mind a pozitív vélemények a spektrum szélei felé tendálnak, míg a visszafogott értékelések száma viszonylag csekély. Emellett összességében a negatív vélemények vannak többségben. Végezetül, a negyedik eredmény az előbb említett attitűdök hátterét érinti. A nyugatiak reprezentációi a levelekben nagyon erős korrelációt mutatnak az egyes szerzők róluk vallott általános nézeteivel, vagyis a latinellenes szerzők túlnyomórészt latinellenes nézeteket fogalmaznak meg leveleikben, míg a latinbarát szerzők megnyilvánulásai elsősorban többségükben kedvezően mutatják be a nyugatiakat. Álláspontom szerint a bizánci episztolográfia további tanulmányozása még új, fontos adalékokkal szolgálhat mind a latinoknak, mind más etnikai közösségeknek a bizánci kultúrán belüli reprezentációját illetően.

4.) Az értekezés témájához kötődő publikációk

Szegvári Zoltán: Egyetlen szó, ami oly sokat számít – a Filioque-kérdés reprezentációja válogatott késő bizánci irodalmi levelekben. *Athanasiana* 50 (2020) pp. 55-66

Szegvári Zoltán: A korai Épeiros egyházi elitjének latinságképe episztolográfiai hagyatékuk körében. In Véghseő Tamás – Szegvári Zoltán (Edd.): Ζωοδόχος Πηγή. Művelődés Bizáncon innen és túl. (Nyíregyháza, 2019), megjelenés alatt.

Szegvári Zoltán: Egy nyugati császár bizánci szemmel: Isidóros kijevi metropolita képe Luxemburgi Zsigmondról. *Athanasiana* 47 (2019), pp. 143-154

Szegvári Zoltán: Örökösödési per bizánci módra, avagy egy 13. századi jogügylet a kortárs jogász szemszögéből. *Napi Történelmi Forrás* 5. (2019), Paper: <https://ntf.hu/index.php/2019/10/11/orokosodesi-per-bizanci-modra-avagy-egy-13-szazadi-jogugylet-a-kortars-jogasz-szemszogebol/>

Szegvári Zoltán: The Letters of Lazarus Against the Union: Arguments of Orthodox Resistance to the Union of Lyons (1274). *EASTERN THEOLOGICAL JOURNAL* 4:2 (2018), pp. 291-308

Szegvári Zoltán: A második Rómából az elsőbe. In: Szanka, Brigitta; Szolnoki, Zoltán; Nagy, Zsolt Dezső (Edd.): Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7-9.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2018, pp. 299-307